

POMOGÁTS BÉLA

A magyar—magyar kapcsolatok horizontja az ezredfordulón

Két abszurd történettel szeretném kezdeni. Az első Thinsz Géza, a nyáron túlságosan is fiatalon: ötvenhat esztendősen meghalt stockholmi magyar költő *Adjatok már egy magyar tolmácsot* című verséből való: „»Óhajt-e tolmácsot?« — kérdezte tőlem egy hivatalosan figyelmes férfiú, Budapesten. Udvariasan meghajoltam: »Hálás lennék érte!« Aztán tovább beszélgettünk, persze magyarul.” A másik, hogy így mondjam, „saját gyűjtés”, azaz velem esett meg. Még a hetvenes évek elején akadémiai küldetésben Romániában jártam, s Bukarestből, természetesen tolmáccsal felszerelve — hogy ne legyenek „nyelvi nehézségeim” — megérkeztem Kolozsvárra, ahol az Egyetemi Könyvtárban szerettem volna kutatásokat végezni. Első alkalommal, tolmáccsommal együtt jelentkeztem az igazgatóságon, ahol bemutatott egy fiatal hölgynek, mondván: ő lesz az, aki bevezet engem a könyvtárhasználat rejtelmeibe. A nevezett hölgy tolmáccsom közvetítésével adott választ kérdéseimre, azaz ő románul beszélt, én magyarul, a tolmács pedig franciául közvetített. Másnap egyedül kerestem fel a könyvtárat, ahol is a segítségemre rendelt hölgy magyarul köszöntött, majd bevallotta, hogy ő is magyar. Érdeklődésemre, vajon miért volt szükségünk tolmácsra, kijelentette, hogy hivatalosan csakis románul beszélhet velem. Akkor értettem meg, hogy a *Kopasz énekesnő* írója: Ionesco csakis román kulturális háttérből érkezhett.

Ez a két kis, mondhatnám: „köznap” abszurd jelzi a magyar—magyar kapcsolatok korábbi helyzetét. E kapcsolatokat mindkét esetben: Thinsz Gézánál és nálam is a „tolmács” rejtett vagy nagyon is látható jelenléte határozta meg, s e „tolmács” szerepét minden esetben a (magyar vagy éppen román) államhatalom látta el. Nélküle egy emigráns és egy hazai vagy egy erdélyi magyar nem közlekedhetett egymással. A kommunikációnak ez a rendszere rendőri szempontból eszményinek volt mondható, azonban mint általában a „szocializmus” intézményei, nem működött tökéletesen, s így mód kínálkozott arra is, hogy egy nyugati és egy hazai vagy egy budapesti és egy kolozsvári magyar őszintén beszélgessen egymással közös gondokról, a magyarság tapasztalatairól és törekvéseiről.

*

A magyar—magyar kapcsolatok múltjáról beszélek. Maradjunk egyelőre a hazai és a nyugati magyarság kapcsolatainak történeténél. Ennek a kapcsolattörténetnek tulajdonképpen három, kétségtelenül a viszonylagos liberalizáció irányába haladó szakasza van: kezdetben a mindenre kiterjedő tiltás, később a kommunista hatalom úgynevezett „emigrációs politikáját” szolgáló szelektivitás, amely a „mézesmadzag és korbács” magyarországi viszonylatban is érvényesülő politikájának megfelelően, egyszerre jelentette a kádárista rendszer iránt békülékeny nyugati magyar személyiségek támogatását, meghívását és megvendéglését, s az emigráció intranzigens képviselőinek megrágalmazását, kitiltását, tudomásul sem vételét, végül, nagyjából a nyolcvanas évek közepétől, tulajdonképpen az

emigrációval kapcsolatot tartó hazai értelmiségiek (Illyés Gyula, Lőrincze Lajos, Mészöly Miklós, Csoóri Sándor, Béládi Miklós, Ilia Mihály, Czine Mihály, Rónay László és mások) szívós munkájának következményeként a nyugati magyar irodalom valódi szellemi értékeinek felfedezése és magyarországi kulturális integrációja. Ekkor jelentek meg Cs. Szabó László, Kerényi Károly, Szabó Zoltán, Zilahy Lajos, Faludy György, Túz Tamás, Domahidy András, Baránszky László, Thinsz Géza, Dedinszky Erika, majd már a nyolcvanas évek végén, a bekövetkezett politikai változások következtében Márai Sándor, Kovács Imre, Gombos Gyula, Borbándi Gyula, Gosztonyi Péter, Méray Tibor, Fehér Ferenc és Heller Ágnes művei.

A szomszédos országokban élő magyar kisebbségi kultúrák befogadása hasonló módon történt. Az ötvenes és hatvanas években csak alkalmilag és kivételesen kaptak szerepet erdélyi és felvidéki írók a hazai szellemi élet fórumain, így Sütő András, akinek egy kisregénye (*Féltrejáró Salamon*) önállóan is megjelent, vagy a kisebbségi irodalom baloldali idősebb nemzedékének képviselői (Gaál Gábor, Méliusz József, Balogh Edgár, Egri Viktor, Fábry Zoltán), akiknek szerepeltetése a „szocialista” magyar irodalom 1956 után alaposan megrendült pozícióit volt hivatva erősíteni. Ezután, nagyjából az úgynevezett „kettős kötődés” elvét megfogalmazó 1968-as írószövetségi vita jóvoltából, némiképp megerősödött a kisebbségi magyar irodalmak hazai jelenléte és helyzete. Lassanként önálló könyvekkel léptek fel Budapesten az erdélyi, a felvidéki és a délvidéki magyar kultúra jeles képviselői (Sütő András, Szabó Gyula, Beke György, Székely János, Kányádi Sándor, Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Lászlóffy Csaba, Király László, Farkas Árpád, Dobos László, Gion Nándor, Tolnai Ottó és mások), megsokasodtak az írói látogatások és előadóestek, s a hazai folyóiratok (különösen a Tiszatáj, a Kortárs, az Alföld és a Forrás) minden megkülönböztetés nélkül közölték a szomszédos országokban élő magyar írók műveit. Igaz, ebben az időben is volt óvatoskodás, és ha a bukaresti művelődéspolitikai erőszakosabban lépett fel, a budapesti fél többnyire visszavonulót rendelt el; néhány ilyen látványosabb visszavonulást is számon tart az emlékezet.

Az integrációs művelődéspolitikai újabb „minőségi” változása 1986 őszén a háromkötetes *Erdély története* nem kis küzdelmekkel kiharcolt megjelentetésével következett be: ekkor már nem volt hová hátrálni a román kormányzat nacionalista jellegű offenzívája elől, s látványosan megdőlt az az Aczél György által képviselt politikai elv, amely szerint Magyarországnak lehetőleg semmi olyat sem szabad tennie, ami az erdélyi magyarokat „tüszként” kezelő bukaresti kormányt felbőszítheti („arra a repülőgépre, amelyen tüszök gyanánt ott ülnek az erdélyi magyarok, nem lőhetünk”). Ez a politikai tapintat semmilyen eredménnyel sem járt, ellenkezőleg, csak felbátorította a Ceaușescu-féle kormányzatot, amely Budapest tétlenségét és tehetetlenségét látva, mind vakmerőbb magyarelleses támadásokra szánta el magát: ezeket a támadásokat jelezték Lancranjan hírhedt könyvétől kezdődően az Erdély történetével foglalkozó kézikönyv ellen elrendelt 1987-es vitáig és a „falurombolási” tervek bejelentéséig a bukaresti kormány intézkedései. Mindezek következtében a magyar kisebbségi irodalmak hazai befogadása és gondozása 1987-től kezdődően teljesen szabaddá vált, sőt a magyar sajtóban a bukaresti kormánypolitikát leleplező és elítélő bírálat is teljes mértékben kibontakozott. Ez az irodalmi integráció és ezek a bírálatok nagymértékben hozzájárultak a magyarországi politikai élet átalakulásához is: növelték a nemzeti identitástudatot, megalapozták a nemzeti szolidaritást.

*

A magyar — magyar párbeszéd jövője arra az igen széles körű meggyőződésre épül, hogy a magyar irodalmat, a magyar kultúrát — lényegét illetően — egyetlen szellemi képződménynek kell tekinteni. A magyar nemzeti irodalom megosztottsága és többközpontúsága természetesen történelmi tény: olyan állapot, amelyet a közép-európai és a nemzeti

történelem e századi alakulása hozott létre. Ez a megosztottság és többközpontúság ugyanakkor nem jelentheti azt, hogy le kellene mondanunk irodalmunk lényegi egységének elvéről. Ezt az elvet követték gyakorlati tevékenységük során a szomszédos országok magyar irodalmi is, igaz, arra általában nem volt lehetőségük, hogy egyértelműen kinyilvánítsák az irodalmi egységnek ezt a tételét. A magyar kisebbségi irodalmak, de a nyugati magyar irodalom műhelyei is, ha csak törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával. A pontos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte mindig párhuzamosan haladt a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. Irodalomtörténeti ténynek tekinthető, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi irodalmakat mindig sokkal több szál fűzte a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban élő „többségi” nemzet irodalmához, annak ellenére, hogy főként román részről történtek kísérletek arra, hogy a kisebbségi irodalom fejlődéstörténetét a többség irodalmának történetébe ágyazzák bele. A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek voltak, a nemzetiségi kultúrák „híd” szerepét valósították meg, és ezek az irányzat- és poétikatörténeti kapcsolatok voltaképpen beilleszthetők a kelet-közép-európai irodalmak általánosabb fejlődéstörténeti hasonlóságának keretei közé.

A magyar irodalom – vállalt hagyományai, nemzeti tudata és esztétikai értékrendje értelmében – egységes szellemi entitás, ennek a szellemi entitásnak azonban több központja, mondhatnám így is, több, történetileg kialakult intézményrendszere van. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára” hasonlít: ebben a „köztársaságban” a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van a romániai, a csehszlovákiai, a jugoszláviai, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennek az irodalmi „respublicának” az egység és a különbözőség a lényegi tulajdonságai: egység az irodalom nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözőség társadalmi és politikai feltételeiben, konkrét nemzetiségi és „részirodalmi” feladataiban. Az egység ugyanakkor fontosabb identitásképző erőt jelent, minthogy a magyar „részirodalmak” mindenekelőtt magyar irodalomnak tartják magukat: nem csak nyelvi, hanem etnikai, mentalitásbeli, kulturális, közösségi és erkölcsi meghatározottságukat tekintve is. A kisebbségi helyzet inkább korlátozó, mintsem értéktelítő tényező, pontosabban, a kisebbségi magyar irodalmak mindig saját korlátozott helyzetükkel szemben: a szellemi helytállás és szembenállás következményeként voltak képesek sajátos erkölcsi és művészi értékeket teremteni.

A magyar irodalomnak a huszadik században kialakult többközpontúsága ezért nem alakítja át radikális módon a szomszédos országokban kifejlődött magyar irodalmak „ontológiai” lényegét, azaz nem zárja ki őket a magyar irodalomból, s nem helyezi át őket más nemzeti irodalmak kereteibe. Ha az irodalmat a francia irodalomfilozófushoz, Roland Barthes-hoz hasonlóan egyrészt úgy tekintjük, mint intézményt, másrészt mint művet, a magyar nemzetiségi irodalmak irodalomtörténeti elhelyezése is kettős lehet: mint intézmény a maga különleges helyzetének megfelelően működik, autonómiára törekszik, s milyen mértékben a nemzetiségpolitikai gyakorlat ezt lehetővé teszi, mint sajátos kulturális autonómia kíván beilleszkedni a szomszédos országok irodalmának intézményes szerkezetébe; mint mű, pontosabban mint művek esztétikai és történeti rendszere viszont a magyar irodalom szerves részét alkotja. Mindenesetre tiszteletben kell tartanunk a magyar „részirodalmak” intézményi autonómiáját: ahogy a politikában, úgy az irodalomban (a kultúrában) sem diktálhat Budapest Kolozsvárnak, Pozsonynak, Újvidéknek és Ungvárnak. Pontosabban olyan kölcsönös nemzeti szolidaritásra és szellemi munkamegosztásra kell törekedni, amelynek következtében hatékonyan végezhető el a kisebbségi magyar kultúrák „össz nemzeti” támogatása. A támogatás eme rendszerének a kialakításában a hazai politikai és kulturális élet, valamint intézményrendszer mellett a nyugati világban élő magyarságnak is részt kell vennie.

Meggyőződésem szerint nekünk most a nemzeti és szellemi összetartozás ügyét: az egység gondolatát kell előtérbe állítanunk. Már csak a Közép- és Kelet-Európában tapasztalt történelmi átalakulások következtében is, minthogy ezek az átalakulások közelebb hozták hozzánk a magyarság kulturális egységének helyreállítását, amely leginkább sürgető történelmi feladataink közé tartozik. Hiszen amit a kedvezőtlen történelmi események: az első és a második világháború, a trianoni és a párizsi szerződések leromboltak, azt végül is a szellemnek kell helyreállítania.

*

A magyar – magyar párbeszéd (és összefogás) horizontjának történelmi meghatározói-ról és követelményeiről is kell mondanom valamit: először is azokról, amelyeket a közép- és kelet-európai régió jelöl meg. Az a politikai rendszer és az a hatalom, amely a második világháború befejezése, pontosabban a szovjet hadsereg közép-európai bevonulása óta összefogta a közép- és kelet-európai régió országait, egyszersmind garantálta gazdasági és politikai kapcsolataik egész rendszerét, mára súlyos válságba került. Ha hosszú időn keresztül ez hihetetlen fejleménynek tetszett is, most mégis úgy látszik, lemondani készül integráló szerepéről. Következésképp felszínre kerülnek a történelmileg kialakult gazdasági, nemzeti és kulturális feszültségek, és működésbe lépnek a korábban sem feladott, csak éppen a felszín alá szorított vagy éppen valamilyen „szocialista” retorikával palástolt hagyományos nacionalizmusok.

A kelet-közép-európai régió nemzeteinek a jelenben kettős történelmi kihívásra kell válaszolniuk: egyrészt meg kell kezdeni és sikeresen meg kell valósítani a gazdasági és társadalmi modernizációt, amely vissza-, pontosabban elvezeti őket Európa fejlett nemzetei közé, másrészt helyre kell állítaniok súlyosan sérült nemzeti identitásukat. Korábban mind a modernizáció, mind az identitás a sztálini mintájú párturalom áldozata lett. A szovjet társadalmi és gazdasági modell erőszakos alkalmazása megakadályozta a valódi modernizációt, sőt lerombolta a különben is felemás és ellentmondásos korábbi polgárosodás szerény eredményeit. A „proletár internacionalizmusnak” elnevezett szovjet nagyhatalmi ideológia pedig fellazította és megtörte a nemzeti azonosságtudatot. A modernizáció és a nemzeti identitás kettős kihívására azonban csak egyszerre lehet érvényes választ adni, máskülönben a modernizációból igazi kulturális háttér nélküli pseudo-európaiság, az identitástudatból pedig közönséges: a két világháború közöttihez hasonló nacionalizmus lesz. Kétségtelen, hogy akár az első, akár a második veszedelemnek megvannak a reális lehetőségei. Ha ezek a lehetőségek válnának valóra, a régió országai a tervezett és remélt európai felzárkózás helyett valamiféle „harmadik világ”-beli helyzetbe kerülnek.

A nemzeti identitás újjólagos kialakításának vagy megerősítésének éppen ezért határozott szellemi és erkölcsi értékekre kell épülnie. Pontosabban: arra kellene törekedni, hogy ne a nemzeti elv szabja meg az értékeket, s ne azért kapjon valami helyet az értékhierarchiában, mert fogantatásában és jellegében nemzeti, hanem a felismert és vállalt nemzeti értékekre alapozva alakuljon ki az értékhierarchia és szülessen újjá a nemzeti identitás. A kelet-közép-európai nemzeteknek igen sok hagyományos értékük van, elsősorban a kultúra, de a politikai kultúra körében is, így például azok az értékek, amelyeket az elmúlt évtizedek nemzeti szabadságmozgalmi és demokratikus szellemi ellenállása hozott létre: a magyar 1956, a cseh és szlovák 1968 vagy a lengyel 1981. Ugyanilyen politikai és kulturális értékeket teremtettek Közép-Európa nemzeti kisebbségei, így az erdélyi vagy felvidéki magyarok, akik a nemzeti és kulturális tolerancia, a kisebbségi humánus értékvilágával gazdagították a jellegzetesen európai és különlegesen közép-európai értékeket. Üdvös lenne, ha ezek a valóságos értékek kapnának szerepet, s az egymás mellett élő nemzetek valóban meg tudnák becsülni egymás szellemi értékeit és értékes hagyományait. Máskülönben a nemzeti kizárólagosság, a mitikus öntudat, sőt az idegengyűlölet válik politikai értékévé és normává,

mi több: identitásképző erővé, s ezzel a kelet-közép-európai régió nem csak az oly igen szükséges társadalmi modernizációra lesz képtelen, hanem ismét lesüllyed a politikai Balkán, vagy ami ennél is rosszabb, az etnikai harcoktól sújtott Karabah és Libanon szerencsétlen viszonyai közé.

*

Az elmúlt esztendő történelmi változásai következtében lehetővé vált a magyarság nemzeti identitásának helyreállítása, az azonban, hogy ez milyen elvek és eszmények jegyében fog történni, még vitákat okoz. A nemzeti identitásképzésnek tulajdonképpen az egész huszadik századi történelmi folyamatban két „útja” volt, ezeket az „utakat” Szeffű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című munkájának *Magyarabb magyarság felé* című zárófejezetében „kismagyar” és „nagy magyar” útnak nevezte. A „kismagyar” út, Szeffű magyarázata szerint, a magyarság fogalmának szűkebb: etnikai, sőt faji értelmezését követi, éppen ezért ez „az út, a kis magyar út, melyen a nemzettest tagjai összezsugorodnak, s akinek megvan a herosztrateszi bátorsága ezen az úton következetesen végighaladni, az végül is tíz milliós magyar helyett néhány százezret, vagy esetleg csak saját magát fogja igaz magyarnak találni!”

A másik: a „nagy magyar” út ezzel szemben a magyarság fogalmát kitágítja, mert arra a kérdésre, hogy „ki a magyar?” kulturális és erkölcsi kritériumok révén válaszol. „Tágítani kell — írja Szeffű — a politikánkat, követelte már báró Kemény Zsigmond. Tágítás magyar és humánus értelemben, ez Széchenyi egész reformrendszerének is irányzata: az emberi méltóságnak megfelelő életlehetőségeket és nemzeti műveltséget vinni el a néptömegekhez, akik ezt mindaddig csak kívülről, távolból szemlélték. Ugyanily tágító szándékkal kell a mai nemzetpolitikát is megtelíteni. Akik még mindig csak passzív szerepet visznek a nemzeti életben s akiknek a tevékenységhez hiányzik anyagi és szellemi felkészültségük, azokat ezekkel ellátni s a már vezető közép- és felsőosztályok tagjait is megerősíteni magyarságukban, nem a régi, kopott frázisokkal, hanem szemléletüknek a népi és a történelmi hagyományokhoz közelebb hozásával. Mert ezektől most még távol vannak, pedig nép és történet, mint szellemiségünk alapillérei, együtt tudják egyedül meghozni a nemzettagok tudatosulását, a magyarabb magyarságot. A feladat tehát kettős: a nemzetiség szélesbítése, horizontális irányban és elmélyítése, vertikálisan.” Kétségtelen, hogy nemzeti identitásunk újraértelmezésének és helyreállításának ezen a „nagy magyar” úton kell végbemennie.

*

A századvég (ezredvég) közép-európai helyzetének meghatározói közé tartozik a korábban évtizedeken keresztül háttérbe szorított keresztény kultúra is. Az elmúlt negyven esztendőben a hivatalos „állami” ideológia a térség több országában is, elsősorban Romániában és Csehszlovákiában, harsány ateizmust és materializmust hirdetett, és a marxista — leninista ideológiát esetenként agresszív egyházüldözés egészítette ki. (Lengyelországban és Magyarországon kevésbé érvényesült e harsány ateista propaganda és a türelmetlen egyházellenes politika: az előbbi országban a katolikus egyház ereje, nálunk pedig a kései Kádár-rendszer működésében érvényesülő kétségtelen tolerancia, illetve az egyházi vezetők kompromisszumkézsége fékezte meg vagy védte ki a harcossabb ideológiai rohamokat.) Tulajdonképpen semmi különös nincs így abban, hogy a kommunizmus bukása után az egyházak általános térnyerése és felemelkedése van elkövetkezőben. Mindenütt jól érezhető a vallási eszmények és értékek iránt megnövekedett érdeklődés, rendre újjászületnek az ötvenes években betiltott szerzetesrendek, a még korábban államosított egyházi iskolák, keresztény pártok alakulnak, pontosabban olyan pártok, amelyek szívesen emelik magásra a kereszténység lobogóját, s hirdetnek meg keresztény indíttatású társadalomból-

cseleti és -politikai elveket. Ezek a keresztény jellegű pártok máris választási sikereket könyvelhetnek el Magyarországon és Csehszlovákiában is.

De vajon valóban a kereszténység vagy a keresztény szellemű politika az, amely felváltani készül a marxista—leninista ideológiát és az ennek képviseletében uralkodó pártokat? A kereszténységnek az evangéliumi szellemiségből következőleg népeket kölcsönösen megbékítő és összefogó erőként kellene működnie, ha már egyáltalán politikai mozgalomként tevékenykedik. Ehelyett a Közép- és Kelet-Európában fellépő úgynevezett keresztény pártok nagy része, s éppen azok, amelyeknek a Kárpát-medencében oly sok szenvedést okozó kisebbségellenes erőszak felszámolásában kellene szerepet vállalniuk, tehát a román és a szlovák keresztény mozgalmak, úgy tetszik, nem mindig az evangéliumi testvériség alapelveit hirdetik meg. Ellenkezőleg, egyértelműen nemzeti jellegű programot tárnak a nyilvánosság elé, a két világháború közötti korszak politikai színpétét felelevenítve a nacionalista türelmetlenségnek és gyűlölködésnek adnak teret.

*

Végül a magyar—magyar párbeszéd követelményeiről. Az „összmagyar” dialógus és együttműködés érdekében ki kellene dolgozni, meg kellene fogalmazni a nemzeti stratégiát, ennek céljait és módszereit. Ilyen stratégia, kivált a közép- és kelet-európai térség várható további változásaival, belső robbanásaival is számot vető stratégia jelenleg nincs, vagy nincs teljesen készen, ennek kidolgozása tehát még a jövő feladata. Éspedig nem csak a kormányzati intézményeké, hanem a társadalmi és egyházi szervezeteké, egyesületeké is. Ezeknek a szervezeteknek és egyesületeknek sok tekintetben tágasabb mozgásterük van, mint a hivatalos intézményeknek: eredményesebben mozgósíthatják a társadalmat, s felhasználhatják a „népi diplomácia” eszközeit is. De nem csak stratégiai, azaz intellektuális tennivalók állnak a magyar—magyar párbeszéd résztvevői előtt, hanem, mondjuk így, érzelmi és erkölcsi feladatok is: újra kell szóni a nemzeti szolidaritás érzését, meg kell alapozni ennek a szolidaritásnak a közös erkölcsiségét. Mindebben sokat tehetnek az egymással kapcsolatban álló, kapcsolatba lépő hazai és határokon kívüli magyar szervezetek, közösségek, szellemi műhelyek. A magyar—magyar kapcsolatok horizontja most, hogy a történelem ismét fordult egyet, és a közép-európai ezredvég viszonyai lassan felsejlenek, elsősorban a felgyülemlett kérdések gondolati tisztázását, egyszersmind a közös cselekvést követeli meg. Ebben lehetnek egymás partnerei és szövetségesei a Magyarországon, a Kárpát-medencében és a nyugati világban élő magyarok.